

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

HUMAN RIGHTS UNDER DIGITAL TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY

Пасечник О.В., д.ю.н., професор кафедри
міжнародного та європейського права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Наукова стаття присвячена цифровим правам людини, що представляють собою відносно новий соціально-правовий феномен, котрий все частіше фігурує в науковому дискурсі як об'єкт гострих дискусій. Автор звертає увагу, що серед представників наукового співтовариства відсутній усталений підхід щодо правової природи цифрових прав. Частина дослідників виходить із того, що цифровим правам властиві специфічні детермінанти, що надають їм характер *sui generis* (унікальних в своєму роді), що дозволяє їх віднести до нового – четвертого – покоління прав людини. Інші дослідники виражають сумніви щодо унікальності цифрових прав та ототожнює їх з «традиційними» правами, перенесеними в цифрове середовище. Зауважено, що в такому контексті для обґрунтування появи нового покоління прав людини необхідно довести, що права, котрі його утворюють мають принципово іншу юридичну природу в порівнянні з правами першого та другого покоління.

Розглядаючи права людини в контексті цифрової трансформації сучасного суспільства, автор уточнює їх сутність та правову природу, розглядає ряд класифікацій цифрових прав, що мають місце в публікаціях вітчизняних та зарубіжних вчених та епістемологію термінів, що використовується для визначення даного явища правової дійсності. З метою визначення правової природи цифрових прав запропоновано проаналізувати їх на відповідність певним критеріям, зокрема критеріями є універсальність, неповторність та мінімальність.

Враховуючи, що серед представників наукового та експертного співтовариства відсутня єдина та консолідована точка зору на дану проблему, автор доходить висновку, що цифрові права є одночасно цифровою оболонкою для традиційних поколінь прав людини та всіх видів прав людини, а також новітньою мірою людських можливостей, тобто принципово відрізняються від традиційного розуміння прав людини, з врахуванням розвитку інформаційних технологій.

Ключові слова: права людини, цифрові права, цифровізація, цифрова трансформація, покоління прав людини, інформаційні технології, Інтернет.

The scientific article is devoted to digital human rights, which are a relatively new socio-legal phenomenon, which increasingly appears in scientific discourse as an object of heated debate. The author draws attention to the lack of a consistent approach among representatives of the scientific community regarding the legal nature of digital rights. Some researchers assume that digital rights have specific determinants that give them a *sui generis* (unique of their kind) character, which allows them to be attributed to a new – fourth – generation of human rights. Other researchers express doubts about the uniqueness of digital rights and identify them with «traditional» rights transferred to the digital environment. It is noted that in such a context, to justify the emergence of a new generation of human rights, it is necessary to prove that the rights that constitute it have a fundamentally different legal nature compared to the rights of the first and second generations.

Considering human rights in the context of the digital transformation of modern society, the author clarifies their essence and legal nature, examines a number of classifications of digital rights found in publications by domestic and foreign scientists, and the epistemology of terms used to define this phenomenon of legal reality. In order to determine the legal nature of digital rights, it is proposed to analyze them for compliance with certain criteria, in particular, the criteria are universality, uniqueness, and minimality.

Considering that there is no single and consolidated point of view on this problem among representatives of the scientific and expert community, the author concludes that digital rights are both a digital shell for traditional generations of human rights and all types of human rights, as well as a new measure of human capabilities, that is, opportunities that are fundamentally different from the traditional understanding of human rights, taking into account the development of information technologies.

Key words: human rights, digital rights, digitalization, digital transformation, human rights generation, information technology, Internet.

Постановка проблеми та її актуальність. Цифровізація, виступаючи закономірним результатом цифрової революції, стрімко набирає обертів в сучасному світі та впливає практично на всі сфери життєдіяльності людини, суспільства та держави, тією чи іншою мірою трансформуючи всю сукупність суспільних відносин, і фактично занурює останні в цифрову реальність. Сучасне суспільство розвивається та об'єктивно підпорядковується новій цифровій парадигмі. Новітні цифрові технології не лише створюють передумови для нової суспільно-економічної формации, але й трансформують право.

Процеси цифровізації зачіпають всі суспільні відносини, багато в чому змінюючи сам характер соціальної взаємодії, трансформуючи значну його складову в віртуальну площину. А це, в свою чергу, вимагає теоретичного переосмислення традиційних юридичних понять, за допомогою котрих описуються різноманітні соціальні трансформації. З метою оцінки значення правової трансформації під впливом цифрових технологій вихідним елементом слугує сучасне доктринальне розуміння прав людини як основа правового статусу особистості, котрі включають в себе права та свободи, що знаходять своє відображення в різних галузях права сучасної системи права.

Сучасне життя неможливо уявити без інформаційних технологій, котрі впливають на всі сфери життєдіяльності людини та, з одного боку, спрощують її, а з іншої – створю-

ють все більше проблем в реалізації та захисті прав людини. Безумовно, глобалізація та цифровізація суспільства ускладнили суспільні відносини, певною мірою розмили кордони юрисдикції держав в цифровому просторі, а також змінили зміст прав людини та громадянина. Дана трансформація стосується як традиційно визнаних прав людини, так і може бути пов'язана із появою інших цифрових прав, необхідність визнання котрих залишається дискусійною.

Основа **мета даної статті** полягає у дослідженні концептуальних основ розуміння прав людини в умовах цифрової трансформації сучасного суспільства.

Стан дослідження. Окремим аспектам визначеної проблематики приділялась увага в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, як-то: Д. Белов, Н. Верлос, Ю. Габермас, О. Гиляка, М. Гілден, О. Гришко, А. Карцхія, Т. Камінська, Й. Масуд, Н. Мушак, Дж. Нокс, І. Переш, О. Петришин, Дж. Раз, Ю. Разметаєва, Е. Тоффлер, А. Шафалович, Т. Ямненко та ін.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація безпосередньо впливає на реалізацію основних прав людини. Результати цифровізації вимагають розуміння та адекватного формулювання правового механізму регулювання, реалізації, захисту вже існуючих прав та тих, що лише формуються з метою сталого розвитку, забезпечення реалізації конституційних прав та свобод.

Базові права та свободи людини знаходять своє закріплення в конституціях сучасних держав та міжнародно-правових стандартах в сфері прав людини. Вони визначають сенс, зміст та застосування нормативно-правових актів, діяльність законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та забезпечуються правосуддям, тобто формується правовий базис, передумови правовідносин в конкретних галузях права.

Важливою особливістю розвитку сучасних суспільних відносин є їх стрімка цифровізація. Практично всі суспільні відносини набувають значної цифрової складової. А це об'єктивно призводить в тому числі і як до появи нових прав людини, таких як право на доступ до інтернету, право на віртуальну смерть, право на створення, отримання та використання цифрової інформації, право користуватися комунікаційними мережами та комунікаціями, право на конфіденційність персональної інформації, право на недоторканість приватного інформаційного простору, так і до появи нових механізмів реалізації «традиційних» і нових прав.

Термін «цифрові права» відносно нове поняття в правничій науці. Найчастіше для визначення даної групи прав людини застосовуються такі визначення, як «інформаційні права», «мережеві» чи «віртуальні права», «інтернет-права», «комунікаційні права» та «цифрові права». Втім, кожен із згаданих термінів в юридичній літературі сприймається по-різному і викликає дискусії відносно їх тлумачення та застосування щодо прав людини, котрі виникають в цифровому просторі. «Інформаційні права» пов'язані з доступом до інформації в цілому, а не лише в віртуальному просторі. Епістемологія терміну «віртуальні права» підкреслює онлайн складову даних прав та ставить під сумнів їх реальність та можливість перенесення в реальне життя, тобто за межі мережи. Термін «мережеві права» обмежує розуміння даної групи прав людини лише Інтернетом, в той час як цифрове середовище є значно ширшим, а ніж просто Інтернет. Враховуючи, що серед представників наукового та експертного середовища відсутня єдина та консолідована точка зору на проблему, більш коректно, на нашу думку, називати нові права цифровими, оскільки вони а р'іогі нерозривно пов'язані із цифровими технологіями, котрі, в свою чергу, є конструктором цифрової реальності і однією із соціальних цінностей.

В правовій доктрині прийнято виділяти три покоління прав людини. До першого покоління прав людини відносять громадянські та політичні права, котрі називають негативними – для їх імплементації держава не має вчиняти якихось конкретних дій, а повинна лише не втручатися в процес їх здійснення окремими індивідами. До другого покоління прав людини відносять економічні, соціальні та культурні права людини, котрі називають позитивними, оскільки для їх імплементації з боку держави вимагаються конкретні акції. До третього покоління прав людини наукова спільнота зараховує так звані колективні чи солідарні права, котрі прийнято трактувати як права людського співтовариства чи, навіть, права майбутніх поколінь. Останнім часом почали вести мову про четверте покоління прав людини, до якого частина науковців відносять цифрові права. Це покоління принципово відрізняється від перших трьох: кожне із трьох поколінь передбачає один комплекс прав, а цифрові права включають в себе весь попередній комплекс прав, що розвиваються в умовах науково-технічного прогресу та впровадження інформаційних технологій.

Дискусійним залишається питання віднесення цифрових прав до інших прав: чи то правам першого покоління прав людини, чи то правам другого покоління, чи то мова йде про відособлення нового покоління прав людини. Спробуємо з'ясувати особливості цих прав, визначити їх співвідношення із правами людини, що входять до першого та другого поколінь та оцінити таким чином виправданість твердження про появу відособленого покоління прав людини.

В науковій літературі представлені різні точки зору відносно правової природи цифрових прав. Частина дослідників ототожнює їх з «традиційними» правами, перенесеними в цифрове середовище. Так, на думку В. Володовської та М. Дворого: «поняття «цифрові права» доцільно розглядати не як окрему групу прав людини, а як умовну категорію, що охоплює особливості реалізації та гарантії захисту фундаментальних прав людини в Інтернеті, зокрема свободи вираження поглядів та права на приватність онлайн. Зважаючи на величезну роль, яку відіграє Інтернет у сучасному житті, виокремлення такої категорії допомагає краще систематизувати та вивчати потреби захисту прав людини в онлайн-середовищі, окремі гарантії яких сьогодні розпорошені в рекомендаціях, резолюціях та інших актах міжнародних інституцій» [1, с. 6]. Деякі дослідники вважають цифрові права похідними від інформаційних, але не тотожними, і наголошують на необхідності їх виділення в окрему групу [2, с. 130]. В зарубіжній літературі домінує твердження, що цифрові права наділені специфічними домінантами, що надають їм характер *sui generis*, що дозволяє віднести їх до нового – четвертого – покоління прав людини [3, с. 226].

Контент-аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що в теорії права та доктрині міжнародного права представлені різні підходи відносно типологізації цифрових прав. О. Братасюк та Н. Ментух пропонують до цифрових прав людини віднести:

- 1) право на доступ до Інтернету – полягає в тому, що кожен має право на реальний доступ і використання вільного і безпечного Інтернету;
- 2) свобода вираження поглядів онлайн – означає право вільно висловлювати свої погляди, шукати, отримувати та поширювати інформацію онлайн;
- 3) право на приватність та захист персональних даних – кожен має право на приватність онлайн та захист персональних даних в Інтернеті (соціальних мережах, у заповненні Google-форм тощо);
- 4) право на свободу та особисту безпеку онлайн – реалізація цього права потребує механізму захисту від протиправних дій, тобто певні державні гарантії захисту від фізичного чи психологічного насильства чи домагань, мови нетерпимості, нетолерантності та ворожнечі, дискримінації в онлайн-середовищі; держава має сприяти розвитку та функціонуванню безпечних Інтернет-технологій;
- 5) право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії – означає, що люди повинні мати свободу об'єднань та використовувати будь-які сервіси, веб-сайти чи застосунки для створення, приєднання, мобілізації та участі в соціальних групах та асоціаціях;
- 6) право на цифрове самовизначення, або право відключатися від он-лайну, або бути забутих в он-лайн – людина як користувач у системі (соціальній мережі, форумі, онлайн-обговоренні) вправі сама, на власний розсуд визначити ім'я (ідентифікатор) або іншу априорну інформацію про неї, яку вона буде використовувати в системі [4, с. 59].

В інтерпретації Т. Сафоновой до цифрових прав належать:

- 1) право на електронний підпис;
- 2) право на створення і використання інформаційних технологій, інформаційних систем та інформаційних мереж;
- 3) право на захист персональних даних;
- 4) право на доступ до державних електронних послуг;
- 5) право на доступ до Інтернету;
- 6) право на цифровий зв'язок [цит. по 5, с. 38].

Деякі дослідники в рамках цифрових прав людини виокремлюють такі права як право бути забутих, право на анонімність, право на захист персональних даних, право на цифрову освіту та доступ до цифрових знань, права, пов'язані із захистом генетичної інформації, права на участь в обороті майна в цифровій сфері тощо [6, с. 18].

Цифрові права представляють собою різновид суб'єктивних прав, котрі виражаються в можливості

суб'єкта мати доступ до інформації, електронним пристроям та комунікаційним мережам і здійснювати різні дії за допомогою них.

Багато дослідників стверджують, що корпус прав людини буде незмінно розширюватись. Кожне нове «покоління» прав людини неминучі приносить із собою нову логіку узаконення домагань в сфері прав людини, що призводить до конфлікту «нових» прав зі «старими». Якщо виходити з того, що техногенний фактор є визначальним для виникнення та розвитку прав людини, то розповсюдження цифрових технологій здатне вплинути на права людини суттєвим чином.

Аналіз існуючих в науковій літературі підходів до класифікації цифрових прав дає підстави стверджувати, що мова скоріше йде про цифрову оболонку традиційних прав людини, котре передбачає радикальне переосмислення прав людини з метою відповідності останніх новим умовам цифрової епохи. Так, наприклад, право вільного вираження поглядів онлайн або ж право на мирні зібрання та використання електронних інструментів демократії, право на приватність та захист персональних даних є прикладами цифрової трансформації першого покоління прав людини. Друге покоління прав людини передбачає трансформацію існуючих прав у відповідності з новими потребами та інтересами людини та громадянина. На думку деяких вчених, дані права не мають близьких аналогів в офлайн-світі. Різниця між першим та другим поколінням прав людини полягає в тому, що перше покоління передбачає використання існуючих автономних прав, тоді як друге тягне за собою появу нових цифрових прав, як-то: право на доступ до інтернету, право на інформаційне самовизначення, право на цифрову смерть тощо [7, с. 50-52]. Не вдаючись в дискусію відносно коректності унікальності даних прав, підкреслимо, що глобальна мережа виступає технологічним засобом, з існуванням якої неможливо зв'язувати наявність чи відсутність фундаментальних прав. Інтернет з'явився в певний історичний момент розвитку суспільства і в якийсь момент йому на заміну прийде щось нове. Серф порівнював інтернет з конем: колись людині було важко без коня, але це ж не означало, що варто визнати право людини на коня. Можна погодитись з тезою вченого відносно того, що права людини не мають бути пов'язані із якоюсь визначеною технологією, що існує в певний проміжок часу, оскільки «технологія – це те, що сприяє реалізації права, а не саме право» [7, с. 59]. Цифровізація соціального життя не призводить до появи нових прав людини принципово унікальної юридичної природи. Вона просто активізує певні аспекти давно визнаних прав, переносить їх здійснення в цифрове середовище, створює нові можливості для їх реалізації.

Питання віднесення цифрових прав до числа фундаментальних прав людини є непростим і, навіть, закріплення в міжнародних стандартах з прав людини не гарантує фундаментальності. Фундаментальне право має відповідати певним критеріям, і на нашу думку, такими критеріями є універсальність, неповторність та мінімальність. Коротко зупинимось на даних критеріях.

Будь-яке фундаментальне право є універсальним, оскільки воно властиве всім людям в силу їх природи.

Однак, сьогодні ще не сформувалась усталена концепція щодо змісту цифрових прав і між державами відсутній консенсус стосовно того, який об'єм правомочностей включає дане право. Ще один аспект універсальності полягає в «вічності» таких прав (напр., право на життя тощо), тобто вони не прив'язані до економічного, соціального, технічного розвитку держави, релігійного фактору. Чи відповідають цифрові права критерію універсальності? Ні.

Наступний критерій – неповторність. Будь-яке фундаментальне право не дублює інше право та не зводиться до правомочностей, що реалізуються в рамках інших фундаментальних прав. Воно зберігає власний неповторний зміст. В фаховій літературі відмічається, що цифрові права – це «цифрова оболонка» всіх існуючих прав і свобод людини, форма реалізації прав людини, а не нова категорія прав. Цифрові права наповнюються новим змістом права першого та другого покоління, але говорити про неповторність, на жаль, не доводиться.

І це один критерій – це мінімальність. В юридичній доктрині панує така точка зору, що до фундаментальних прав, належать ті права «без реалізації яких життя взагалі неможливе». Універсалізм притаманний правам людини остільки, оскільки є мінімалістичним. На сьогодні далеко не всі країни в змозі забезпечити реалізації цифрових прав, тому необхідно констатувати, що дана категорія прав не відповідає і даному критерію.

Отже, проведений аналіз засвідчує, що права людини еволюціонують під впливом цифрових технологій. Цифрова трансформація безпосередньо впливає на реалізацію фундаментальних прав людини, сприяє новій інтерпретації прав людини. Плоди цифровізації вимагають нового осмислення та адекватного формулювання нового правового механізму регулювання, реалізації та захисту вже існуючих прав і тих, що формуються. Цілком очевидно, що в своєму розвитку права людини пройшли довгий та тернистий шлях та втілили в собі ідеали гуманізму, свободи, рівноправ'я та справедливості, котрим неможливо поступитися на догоду використання досягнень науки та техніки. У зазначеному аспекті слід погодитись з позицією Н. Янчук, яка обґрунтовує, що «розвиток цифрових технологій сприяє трансформації та розширенню можливостей людини в реалізації своїх прав. Однак на даний момент ще не сформувалось чітке визначення поняття «цифрові права людини» та залишається невирішеним питання, чи можна відносити цифрові права до нового покоління прав людини. ... Особливості правової природи та сутності прав цифрових прав, їхня важливість для правового статусу особистості дозволяють виділити їх в якості провідного напрямку доктринального пошуку не лише для активізації розвитку, але й для визначення принципово нових способів їх визнання та регулювання, дотримання, забезпечення та захисту [5, с. 44]. Отже, цифрові права є одночасно цифровою оболонкою для традиційних поколінь прав людини та всіх видів прав людини, а також новітньою мірою людських можливостей, тобто можливостей, що принципово відрізняються від традиційного розуміння прав людини, з врахуванням розвитку інформаційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Володовська В., Дворовий М. Права людини онлайн: Порядок денний для України. Київ: ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2019. 56 с.
2. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 129-133.
3. Coccoli J. The challenges of new technologies in the implementation of human rights: An Analysis of some critical issues in the digital era. *Peace Human Rights Governance*. 2017; 1 (2).
4. Братасюк О.Б., Мехтун Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61.
5. Янчук Н.Д., Проданець Н.М. До питання про юридичну природу та сутність цифрових прав людини. *Правові новели*. 2024. № 22. С. 36-44.
6. Гиляка О.С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Академії правових наук*. 2021. № 1. С. 15-23.
7. Pocar F. Some Thoughts on the Universal Declaration of Human Rights and the «Generation» of Human Rights. *International Human Rights Review*. 2015. Vol. 10. P. 22-64.
8. Szoszkiewicz L. Internet Access as a New Human Right? State of the Art on the Threshold of 2020. *Adam Mickiewicz University Law Review*. 2018. № 8. P. 49-62.